УДК 378.015.3:159.9.018.2

Н. Ф. Благодир

САМОРОЗУМІННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ТА ЙОГО МІСЦЕ У РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

SELF-COMPREHENSION AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON AND ITS PLACE IN DEVELOPMENT OF SELF-CONSCIOUSNESS AT A YOUNG AGE

У статті розглядається проблема саморозуміння та його зв'язку з самосвідомістю. На основі аналізу наукової літератури встановлюється зв'язок між поняттями самосвідомість та саморозуміння, визначаються їхознаки та значення в юнацькому віці.

Ключові слова: *саморозуміння, самосвідомість, юнацький вік, самовизначення, сенс існування, «Я-концепція», образ «Я».*

In this article is looked problem of self-comprehension and it connection with consciousness. On base analysis scientific literature is placed connection between consciousness and self-comprehension, are determined their indications, and meaning in youthful age.

Key words*: self-comprehension, consciousness, youthful age, self-determination, meaning of existence, «self -concept», self –image.*

Постановка проблеми. Юність – надзвичайно важливий період в житті людини. Вступивши в юність підлітком, молода людина завершує цей період істинною дорослістю, коли вона сама визначає для себе долю: шлях свого духовного розвитку та земного існування. Вона планує своє місце серед людей, свою діяльність, свій образ життя.

Характерним для юнацького віку є ряд новоутворень: розвиток самосвідомості, що пов'язаний з здійсненням особистісної рефлексії, інтелектуальний розвиток, становленням власної ідентичності, пошук сенсу життя, розвиток саморозуміння (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, М.Р. Гінзбург, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, І.С. Кон, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, І.В. Нікітіна, В.А. Петровський, Н.І.Пов'якель, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.).

В сучасній психологічній науці недостатньо уваги приділено дослідженню процесу саморозуміння (Л.С.Виготський, С.Д. Ілляш, Б.В. Кайгородов, А.Б. Коваленко О.Р.Лурія, Ю.М.Орлов, В.В.Столін,

Д.І.Фельдштейн, Н.В.Чепелєва; Г.Л.Лендрет А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл, З.Фрейд та ін.).

Саморозуміння в деяких джерелах ототожнюється з поняттям самосвідомость. Так, В.С. Мухіна визначає самосвідомість як розуміння того, що собою являє особистість, якими якостями володіє, як ставляться до неї оточуючі і чим викликається це ставлення [18].

В словнику С.І. Ожегова самосвідомість визначається як повне розуміння самого себе, свого значення і ролі в житті суспільства [20].

Л.С. Вигоцьким саморозуміння розглядається як суттєва ознака самосвідомості. На думку вченого самосвідомість виникає поступово, по мірі того як людина навчається розуміти себе [5]. Проте, як відмічає Б.В. Кайгородов, саморозуміння не є самосвідомістю, а є тільки її момент, і для того щоб саморозуміння здійснилось адекватно, необхідний достатній рівень розвитку самосвідомості [12].

Метою статті є вивчення взаємозв'язку між самосвідомістю та саморозумінням.

Теоретичний аналіз проблеми дослідження. В найбільш загальному вигляді, саморозуміння можна визначити як процес і результат спостереження й пояснення людиною власних думок і почуттів, мотивів поведінки; уміння виявляти смисл вчинків; здатність відповідати на причинні запитання стосовно свого характеру, світогляду, а також ставлення до себе і до інших людей [9].

Значний внесок у розробку проблематики саморозуміння зробив Б.В. Кайгородов, який визначив саморозуміння як осягнення людиною сенсу власного існування, в результаті якого відбувається когнітивне та емоційне узгодження продуктів самосвідомості і реальної дійсності [12].

Отже, саморозуміння визначається вченими як складний, багаторівневий процес осягнення сенсу власного існування.

Саморозуміння тісно пов'язане з самосвідомістю, самооцінкою, самовизначенням особистості, є відносно самостійним процесом, що має свої психологічні характеристики (онтогенез, структура, рівні, механізми) [11].

Самосвідомість – усвідомлення людиною самої себе як особистості, стосунків з іншими людьми, власних рис характеру, дій, вчинків, мотивів, цілей, а також розумових, моральних і фізичних якостей, здібностей, можливостей, знань, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки; цілісна оцінка

себе як істоти, що мислить і відчуває, оцінка себе як діяча [22]. Самосвідомість – це особлива форма свідомості, що відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість. За допомогою самосвідомості особистість пізнає свою сутність, а саме властивості власного характеру, пізнавальну, емоційно-вольову сферу, потреби, ціннісні орієнтації тощо [3].

Як зазначає Е.Ф. Звьоздкіна, поняття «самосвідомість» включає різні, хоча й тісно пов'язані між собою явища: самоконтролюючу функцію свідомості, орієнтовану на речі, що знаходяться поза нею, і свідомість рефлексуючу, основним об'єктом якої є людське «Я», тобто самопізнання, саморозуміння, самодослідження, самооцінювання [8].

Самосвідомість розуміється за В.Б. Кайгородовим не просто як опис рис власної особистості. Сутність її, що виражена в понятті Я, полягає не в переліку окремих властивостей, а в розумінні себе як цілісності, у визначенні власної ідентичності [12].

Самосвідомість – це, перш за все, механізм, за допомогою якого людина пізнає себе і ставиться до самої себе (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, В.П.Зінченко, І.С.Кон, В.Н.Мясищев, О.М.Леонтьєв, В.В.Столін та ін.). Самосвідомість характеризується своїм головними продуктами: «Я-концепцією» та «Я-образом» .

К. Роджерс стверджував, що «Я-концепція» складається з уявлень про власні характеристики і здібності індивіда, уявлень про можливості його взаємодії з іншими людьми і навколишнім світом, ціннісних уявлень, пов’язаних з об’єктами і діями, уявлень про цілі або ідеї, які можуть мати позитивну або негативну спрямованість. Таким чином, це – складна структурована картина, що існує в свідомості індивіда як самостійна фігура або фон, включає як власне «Я», так і відносини, в які вона може вступати, а також позитивні і негативні цінності, пов’язаними з якостями які сприймаються і відносинами «Я», – у минулому, сьогоденні і майбутньому [24].

«Я-концепція», за визначенням В.Б. Кайгородова, це свого роду засіб і спосіб розуміння себе. Це зосередженість понять людини про саму себе, що дозволяє тлумачити власні дії і поведінку. Тлумачення в цьому контексті розглядається автором як вищий рівень саморозуміння. В той же час в процесі саморозуміння відбувається зміна, корекція концепції

особистості, в якій змінюються пріоритети, встановлюється ієрархічність [12].

Згідно поглядів І.С. Кона, І.І. Чеснокової та інших структура «Я-концепції» складається з трьох компонентів :

1) Когнітивний компонент називають образом «Я» або картиною «Я», це образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості і ін. Він ототожнюється з образом «Я», уявленням індивіда про самого себе. Образ «Я» – це системне пізнавальне самоуявлення, яке розвивається і формується на основі настановлень стосовно себе через когнітивні та емоційні компоненти соціальної взаємодії, а тому є передумовою для становлення самооцінки, а з іншого боку це бачення себе відмінним від інших у контексті притаманного собі набору статусних, рольових та інтелектуальних характеристик.

2) Оціночний компонент втілюється у ставленні людини до самої себе або до окремих своїх якостей виявляється у самооцінці.

3) Поведінковий компонент – це потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які можуть бути спричинені образом «Я» і самооцінкою [1; 28].

«Я-образ» та «Я-концепція» співвідносяться як частина і ціле, адже «Я-концепція» віддзеркалює більш широке уявлення особистості про себе, інтегруючи картину Я, самооцінку та поведінку [27].

В.Є. Чудновський виділяє «ядро» особистості – зосередження внутрішньої активності, яке сформувавшись визначає весь процес становлення особистості і її внутрішнього світу [29]. На думку Б.В. Кайгородова це «ядро суб'єктивності» утворює «Я» людини, на яке нашаровується «Я-концепція» та «Я-образ». Співвідношення між «Я» – ядром особистості і продуктами самосвідомості, полягає в тому, що ці продукти узгоджують внутрішню активність особистості і реальну дійсність, по можливості, перетворюють і конструюють цю реальність. Як вважає Б.В. Кайгородов, узгодження такого роду здійснюється за допомогою саморозуміння, що дозволяє людині на основі уявлень про самого себе диференціювати і привести до цілісності все різноманіття «Я» [12].

З точки зору М.І. Лисіної, самоусвідомлення здійснюється шляхом власних дій, вчинків особистості, які підлягають оцінці [12]. Б.В. Кайгородов вважає, що самосвідомість може здійснюватися і

«зсередини», шляхом саморозуміння, коли особистість виступає суб'єктом самосвідомості. Якщо новий досвід, одержаний людиною, узгоджується з існуючими уявленнями про себе, вона легко присвоює і входить всередину оболонки, до якої належить «Я-концепція». Якщо ж новий досвід не вписується в існуючі уявлення, суперечить уже наявній «Я-концепції», то ця оболонка спрацьовує як захисний екран, не допускаючи чуже тіло всередину цього збалансованого організму. Якщо відмінність нового досвіду від вже існуючих уявлень індивіда про себе не принципова, він може втілюватися в структуру «Я-концепції» настільки, наскільки дозволяють адаптаційні можливості її самоустановок. Цією первинною оболонкою може виступати «Я-образ», який на ситуативному рівні знімає неузгодженість. Однак слід відзначити, що сама «Я-концепція» не здатна привести до узгодження. Узгоджує «Я-концепцію» з реальною дійсністю саморозуміння, яке і підключає до цього адекватні психологічні механізми [12]. З точки зору вченого, саморозуміння акумулює досвід самопізнання і самоставлення, що і дозволяє узгоджувати продукти самосвідомості і реальності.

Отже, саморозуміння як структурний компонент самосвідомості особистості забезпечує емоційне узгодження продуктів самосвідомості і реальної дійсності.

Важливим етапом формування самосвідомості є юнацький вік. В житті людини юність традиційно розглядається як віковий період між дитинством і дорослістю (Л.І. Божович, Н.Є. Бондар, І.С. Булах, Л.С. Виготський, М. Р. Гінзбург, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, І. С. Кон, Г.С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, В.А. Петровський, В.О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.).

У період переходу від підліткового до юнацького віку відбувається переорієнтація самосвідомості зі світу власних переживань і пізнання себе на пошук та визначення свого місця в житті, тобто на самовизначення в якості члена суспільства, якщо підліток – це «відкриття Я», то юнак – «це відкриття себе в світі» [2].

У своїх дослідженнях Р. Хавігурст окреслив загальні завдання, що стоять в юнацькому віці: досягнення зрілих стосунків з особами протилежної статті, досягнення соціально прийнятної сексуальної ролі, пристосування до змін свого фізичного стану, досягнення економічної незалежності, вибір професії і підготовка до професійної діяльності,

підготовка до шлюбу і сімейного життя, розвиток інтелектуальних здібностей та ідеологічних уявлень, необхідних для свідомої участі в соціальному житті, досягнення соціально відповідальної поведінки, вироблення комплексу цінностей, відповідно до яких будується поведінка [6].

С. Холл [6] юнацький період розвитку характеризує як кризу самосвідомості, переборовши яку людина здобуває «почуття індивідуальності».

Найважливіший психологічний процес юнацького віку – становлення самосвідомості і стійкого образу власної особистості, власного «Я».

Становлення самосвідомості відбувається за декількома напрямками:

- Відкриття власного внутрішнього світу, юнак починає сприймати свої емоції як стан свого «Я»;
- Виникнення усвідомлення неповоротності часу, розуміння скінченності свого існування;
- Формування цілісного уявлення про самого себе, ставлення до себе;
- Усвідомлення сексуальної чуттєвості, що з'являється в цей період, з формуванням ставлення до неї [17].

Для юнацького віку характерним є оформлення «Я-концепції» як відносно стійкої, певною мірою усвідомленої, неповторної системи уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він вибудовує свої стосунки з іншими людьми й відповідним чином ставиться до себе [23].

Юнацький етап онтогенезу є сенситивним періодом для формування саморозуміння. У молодих людей цього віку розвиток саморозуміння сприяє узгодженню реальної поведінки з уявленнями і переживаннями самого себе, що виражається в осмисленні свого життя, побудові життєвих перспектив при збереженні позитивного ставлення до себе як цілісної особистості [7].

В юнацькому віці фіксується найнижча задоволеність сенсом власного життя, найгостріша невпевненість в собі, стан тоталітарної невизначеності. Молода людина стоїть на порозі нового, дорослого, самостійного життя, хоче зрозуміти своє призначення, знайти відповіді на питання «Хто Я?», «Для чого я живу?», «Хто зі мною поруч?», «Як знайти найближчу людину?», «Що робити у майбутньому?» [1].

На думку В Франкла, саме в даному віці найбільш важливими є проблеми сенсу життя. Поява потреби у визначенні своїх життєвих цілей,

знаходженні свого місця в житті стає суттєвою особливістю даного віку. Шляхом усвідомлення молодою людиною сенсу свого життя отримується система ціннісних орієнтацій, що має реально дієвий характер [26].

Відзначимо, що в юнацькому віці провідною є навчально-професійна діяльність [4]. Специфіка саморозуміння в юнацькому віці визначається тенденціями особистісного розвитку молодих людей, що визначаються специфікою процесу навчання у ВНЗ. Це викликано зростанням самостійності, володінням способами роботи з інформаційними джерелами, практиками. Ці тенденції створюють основу для рівномірного розвитку саморозуміння, що виявляється в поступальному зростанні саморозуміння з моментами актуалізації ситуацій нерозуміння себе в контексті умов учбової діяльності [14].

Молода людина, в якої розвинене саморозуміння, легко може співвіднести результат своєї діяльності, свої можливості і здібності, і, таким чином, максимально докласти зусилля для її здійснення [14].

Як зазначає А.Б. Карпачьова, людина, що здатна розуміти себе, це соціально розвинена особистість, яка в ситуації вибору може приймати рішення самостійно і нести за це рішення особисту відповідальність, зберігаючи при цьому позитивне ставлення до себе.

Високий рівень саморозуміння забезпечує диференціацію і структурованість, інтегрованість уявлень про себе, що сприяє, по-перше, подальшій диференціації «когнітивної» та «афективної» сфери особистості юнака, а це, як наслідок, приводить до розвитку емоційної стійкості у фрустраційних ситуаціях, до підвищення толерантності до деструктивних груп, адиктивним форм поведінки; по-друге, сприяє прояву узгодженості між продуктами самосвідомості і реальної дійсності, з врахуванням зовнішніх і внутрішніх умов цієї узгодженості [14].

Вивчаючи вплив саморозуміння на розвиток особистості в юнацькому віці, В.А. Жилкіна В.Б. Кайгородов, А.Б. Карпачьова прийшли до висновку: по-перше, спостерігається позитивне ставлення до себе, як наслідок розвитку саморозуміння, а це сприяє позитивному ставленню до майбутнього, цільовій детермінації та інтеграції цілей; по-друге, спостерігається розвиток саморозуміння, який обумовлений асинхронністю, асиметричністю процесу соціалізації молодої людини [7; 13; 14].

Формування досвіду розуміння власних можливостей, необхідних для

досягнення життєвих цілей в процесі соціалізації, відбувається при позитивному ставленні до майбутнього [21].

В данному випадку у молодої особистості проявляється прагнення, що підкріплене цим ставленням, до реалізації себе в діяльності. Якщо молода людина може пояснити свої думки і почуття, мотиви поведінки, приймає власні сильні і слабкі сторони, надає увагу сенсу своєї діяльності, то вона знає, чого хоче від життя та знає яким вона бачить власне майбутнє.

Усвідомлення власних здібностей дозволяє, з одного боку, вирішити задачу цілепокладання, а, з іншого, виділити в себе ті здібності, які необхідні саме для досягнення життєвих цілей. Життєва мета сприяє актуалізації розуміння себе та осмисленню власного існування в контексті поставленої мети.

Чим вище рівень саморозуміння особистості, тим більш усвідомленою в неї стає потреба у самоактуалізації та самовизначенні. Усвідомлення власної мети, життєвих прагнень, сутності та смислу особистості, свого буття в юнацькому віці – важливий елемент саморозуміння. Завдяки саморозумінню людина реально будує або перебудовує свій образ, аналізує власний ціннісний світ, реалізує діяльність самопізнання та самовизначення [10].

Саморозуміння сприяє диференціації та структуруванню знання особистості про себе, що дозволяє говорити про її вплив саморозуміння на конструювання цілісного «Я», про створення сприятливих внутрішніх умов для прояву сили «Я». Достатньо розвинене саморозуміння дозволяє молодій особі постійно зберігати повагу до себе і почуття власної гідності [12].

Саморозуміння в юнацькому віці забезпечує внутрішній комфорт і позитивне самовідчуття особистості, а також сприяє продуктивній соціальній взаємодії та прийняттю інших [7].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, в результаті теоретичного аналізу літературних джерел, було встановлено, що існує тісний взаємозв'язок між самосвідомостю і саморозумінням. Як структурний компонент самосвідомості особистості саморозуміння забезпечує емоційне узгодження продуктів самосвідомості і реальної дійсності.

Саморозуміння займає значне місце у розвитку самосвідомості в юнацькому віці. Основними функціями саморозуміння в юнацькому віці є:

регулювання поведінки відповідно до вимог соціуму і діяльності; побудова життєвих перспектив при збереженні позитивного ставлення до себе як цілісної особистості; корекція «Я-концепції» у зв'язку із зміною внутрішніх пріоритетів; осягнення сенсу існування власного «Я», через усвідомлення і розуміння продуктів самосвідомості – «Я-образу» та «Я-концепції». Особливо перспективним на подальше є дослідження психологічних механізмів саморозуміння та психолого-педагогічних умов їх розвитку.

Література

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология. – Москва: 1998.
2. Алексеев В. А. Развитие самосознания на рубеже подросткового и юношеского возрастов: Автореф. дис. … канд. психол. наук. – Москва: 1985.
3. Винославська О.В. Психологія: Навчальний посібник. – Київ: ІНКОС, 2005.
4. Вікова та педагогічна психологія / Скрипченко О.В., Долинська Л.В та ін. – Київ: Просвіта. – 2001.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. – Москва: Просвещение, 1984.
6. Дубровина И.В. Формирование личности в переходящий период // Формирование личности в переходящий период от подросткового к юношескому возрасту детей. – Москва: 1987.
7. Жилкина В.А. Самопонимание как условие развития мотивации достижения в процессе подготовки госслужащих // Власть и общество : материалы ежегодной научно практической конференции. – Астрахань: 2007.
8. Звездкина Э.Ф. Социальная природа самосознания. – Красноярск: 1986.
9. Знаков В.В. Психология субъекта как методология понимания человеческого бытия // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 2.
10. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 1.
11. Кайгородов Б.В. Самопонимание и его место в структуре самосознания // Мир психологии. – 1997. – № 2.
12. Кайгородов В.Б. Самопонимание: миф или реальность – Москва: Московский психолого–социальный институт, 2000.

13. Кайгородов Б.В. Психологические основы развития самопонимания в юношеском воздасте. – Астрахань: Изд-во АГПУ, 1999.

14. Карпачева А.Б. Значение развития самопонимания в юношеском возрасте // Тезисы научно-практической конференции АФ УРАО «Профессиональное развитие педагога-психолога». – Астрахань: Изд-во Астраханского областного института усовершенствования учителей, 2006.

15. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. – Москва: «Политиздат», 1984.

16. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка. – Москва: 1997.

17. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості: Навч. посіб. – Київ: Центр навч. л-ри, 2003.

18. Мухина В.С. Детская психология // Под.ред. Л.А. Венгера. – Изд. 2-е. – Москва: Просвещение, 1985.

19. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология. Учебник. – Москва: Российское педагогическое агентство, 1996.

20. Ожегов С.И. Словарь руського языка. – Москва: Госуд. из-во иностр. и национальных словарей, 1952.

21. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии. – Москва: ИНФРА-М, 1998.

22. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития / Под ред. А.А. Реана. – Санк-Петербург: прайм-еврознак, 2005.

23. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – Санк-Петербург: Питер, 2000.

24. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – Москва: Прогресс, 1998.

25. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998.

26. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.

27. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Львів: Новий світ-2000, 2006.

28. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии. – Москва, 1977.

29. Чудновский В.Э. К проблеме соотношения «внешнего» и «внутреннего» в психологии // Психологический журнал. – 1993. – Том 14. – №5.

30. Эриксон Э. Детство и общество. – Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. А.Д. Андреева и др. – Санк-Петербург: Ленато, АСТ, Фонд «Универститетская книга», 1996.